

szemle

Az orosz birodalmi gondolat*

Közgondolkodásunk az orosz birodalmi gondolatot a pánszlávizmussal azonosítja – korántsem pontosan. Valójában hosszú volt az út, amíg az orosz politika alakítói felismerték a minden szlávok érdekei felkarolásában rejlő előnyöket. Ki tudja ma már a horvát Jurij Križanić, az első ismert pánszláv gondolkodó nevét, akit az orosz hatalom kémkedés vádjával 1661-ben Szibériába száműzött; vagy ki tartja számon, hogy a Gorbacsov névvel összeforrt glasznosztjot – abban az értelemben, hogy a nyilvánosság, nyíltság jegyében reformokkal modernizálják a gyenge, korszerűtlen Oroszországot – először a krími háborúban elszenvedett vereségek hatására Mihail Pogogyin, pánszláv történész sürgette 1854-ben volt tanítványánál, II. Sándor cárnál? S bizonyára kevesen tudják, hogy a lelki harmóniát eszményítő világhírű író, Dosztojevszkij, gyűlölte a lengyeleket, s minden oroszországi nemzetiséget oroszosított volna: Cárgrádot vagyis Konstantinápolyt, „Oroszország újjászületésének a követelménye” okán a birodalomhoz csatolta volna, s hazájának azt a világhírdetést szánta, hogy az orosz nép legnagyobb kincsének gondolt ortodox hitet az emberiség közkincsévé tegye. Dosztojevszkij élete vége felé lemondott ugyan az európai terjeszkedés igényéről, ám helyette az orosz birodalmi gondolat eurázsiai irányzatának alapjait erősítette, vélelme szerint az „Ázsián keresztüli menetelés kerülőút a Nyugattal szemben kialakítandó fölény ösvényén”.

Gecse Géza, aki főleg a rádiós újságírás terén vált ismertté, s a határon túli magyarság helyzetéről az anyaországot lankadatlan szorgalommal

* GECSE Géza: *Bizáncról Bizáncig*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2007. 383 p.

tájékoztatja, huzamosabb ideje foglalkozik az orosz birodalmi gondolat-tal. 1993-ban már publikált az orosz pánszlávizmus történetéről. Mostani munkájában a témát lényegesen bővebben, sokoldalúbban dolgozza fel.

Mivel a történészek a pánszlávizmus fogalmának értelmezésében nem egységesek, ezért a szerző – nagyon helyesen – világossá teszi a maga álláspontját. E szerint ő azokat a politikai elképzeléseket tekinti pánszlávizmusnak, „amelyek célja Európa szláv szempontok szerinti megszervezése, illetve működtetése” (14.). A szerző előljáróban áttekinti a téma nemzetközi irodalmát, utal arra az ellentmondásra, hogy jöllehet 1831 óta a magyar nemesi reformmozgalom valósággal rettegett a pánszlávizmustól, s a pánszláv veszéllyel foglalkozó írások száma a 19. század második felében is tetemes, a téma első rendszerező összefoglalása mégis Gogolák Lajos 1940-ben publikált munkája. 1941-ben Rátz Kálmán tollából olyan összefoglalás került a magyar olvasókhoz, amely Gogolákénál részletesebben megrajzolja a 19. század második felének pánszlávizmusát.¹ 1945 után azonban évtizedekig kerülték a témát. A hetvenes évektől Arató Endre, Kovács Endre, Kun Miklós jóvoltából jelent meg néhány írás, tehát Gecse Géza terjedelmes könyve valóban hiánypótló jelentőségű.

A 14 részre (azon belül az 1945 előtti időszak tárgyalásánál számos alfejezetre) tagolt munka Rurik fejedelemtől egészen Vlagyimir Putyinig rajzol imponáló, bár minden pontján messze nem azonosan kidolgozott ívet. A mű egyik fő erénye, hogy a szerző eszmetörténeti fejtegetéseit a politikatörténet szövetébe igyekszik beágyazni. Nyitó gondolatával – „birodalmi gondolat birodalom nélkül nincs” (19.) – aligha lehet egyetérteni, hiszen végtelen a birodalmi alap nélküli „birodalmi” gondolatok tárháza, ám azzal a törekvéssel, hogy a pánszláv mozgalom a 19. század elején történt kialakulásához felvázolja a hatalmas birodalmi méretek létrejöttét (mint sok mindennek a magyarázatát), annál inkább. Kár, hogy a szerző az eszmetörténeti tények leírása kapcsán számos ízben elmulasztja az okok felfejtését.

Csupán néhány példát említek. Vélhetően nem csupán a sors fintora, hogy a szláv egység gondolatát elsőként a német August Ludwig Schlözer vetette papírra, s vélhetően annak is van racionális magyarázata, hogy a Rigában lelkipásztorkodó szintén német Johann Gottfried Herder miért vizionált a szlávokról mint a jövő Európája vezető nemzetéről (39.). Szívesen olvastam volna fejtegetéseket arról, hogy a szlovákok miért játszottak sokáig fontosabb szerepet a pánszláv eszme történetében, mint

¹ Érdemes lett volna megemlíteni, hogy a munka 2000-ben a Lucidus Kiadónál ismét napvilágot látott.

az oroszok. Nem kapunk magyarázatot arra, miért tiltják be úgy a militáns Ivan Akszakov *Moszkva* című folyóiratát 1868-ban, hogy a pánszláv szlavofilek fórum nélkül maradjanak (102.). Vagy említhetjük a nagy hatalmú Konszatyin Petrovics Pobedonoszcev személyét, akiről természetesen érdemes volt megtudni, hogy hátat fordított a pánszlávizmusnak (150.), ám legalább ennyire fontos lett volna elmondani pálfordulásának titkát. Annál is inkább hiányolhatjuk ezt, mert Gecse Géza egyébként viszonylag részletesen foglalkozik a renegát pánszlávval, aki 1880-tól kerek negyedszázadon át a Szent Szinódus főügyésze volt. Pobedonoszcev csodálta Angliát, s a pánszlávokkal éles ellentétben nagyra tartotta I. Péter életművét. Az előadásból zavaróan hiányzik az időtényező. A főügyész nézetei ugyanis élete során formálódtak, s ha az elmentmondó nézeteket a szerző időhöz kötötteen adja elő, akkor már – külön magyarázat nélkül is – sokat segít kíváncsi olvasója eligazodásában.

A napóleoni háborúk idején az orosz katonatisztek – számosan közülük értelmiségi módon gondolkodó férfiak – Európa széles területeit bejárva döbbsen arra rá, hogy mily mértékben elmaradott birodalomban élnek. Így kezdtek el szervezkedni a dekabristák, akik társadalmi programjuk miatt szembekerültek a cárizmussal, akik forradalmi úton megteremtett szláv föderációt vizionáltak, s ekképpen a forradalmi pánszlávizmus első megfogalmazóivá váltak. Mivel I. Miklós minden konzervativizmusával együtt is támogatta a görög szabadságtörekvéseket, az Oszmán Birodalom felosztását is megcélozta, ezért a dekabristák ilyen céljai nem voltak teljesen idegenek a cártól. E törekvés nem csupán irreálisnak bizonyult, de azt is tudomásul kellett venni, hogy az 1828. évi orosz–török háború során az orosz társadalom semmiféle szolidaritást nem mutatott a Balkán szláv népeinek felszabadítása iránt. A hatalom gyakorlói ebből azt a következtetést vonták le, hogy az expanzív orosz célokat eddig eredményesen segítő ortodox hit kevés már önmagában az új célkitűzések eléréséhez. Így jött létre Szergej Uvarov közoktatási miniszter intenciójára – főleg Mihail Pogogyin és Sztjepan Sevirjov írásai révén – az úgynevezett hivatalos narodnoszty. A témát taglaló alfejezet *A hivatalos népiség* címet viseli, ám nem sokkal később maga a szerző figyelmeztet arra, hogy a fordítás nem adja vissza az eredeti jelentéstartalmat, mert a narodnoszty „egyaránt jelent népet, nemzetet, nemzetiséget, népiséget, népiességet, sőt programként megfogalmazva jelenthet (orosz) nacionalista politikát is” (53.). Úgy hiszem, hogy itt valóban a hódító nacionalizmuson volt a hangsúly, mert az irányzaton belül ugyan Pogogyin az – egyébként eléggé megfoghatatlan – „nép” és a cár közötti kapcsolatból a főnemességet kizárta volna, ám miközben

Szerbia meghódítását semmiségnek gondolta, mindent elvett volna „az ausztriaiktól”, a poroszoktól pedig a lengyel területeket – bár Berlint a (németek által alaposan szaturált) Baltikummal gondolta kárpótolni.

Pjotr Csaadajev 1829 végén fogalmazta meg nevezetes *Filozófiai levelek egy hölgyhöz* című írását, amelyben arról értekezett, hogy hazája „semmit sem adott a kulturált emberiségnek”, ellenben „amit átvett a Nyugattól, azt eltorzította”. Műve – a korszak lassan mozduló körülményei között – csak 1836-ban látott nyomtatásban napvilágot, s mintegy újabb fél évtizeddel később lett generálója az azután hosszan elnyúló szlavofil–nyugatos vitának. Az írás fermentáló szerepe vitathatatlan, ám azt szikrának nevezni nem éppen pontos, hiszen milyen szikra az, amely évtizednyinél nagyobb késéssel okoz lángot? (59.)

A szlavofilok – akiknek nézeteik népszerűsítésében sokat segített Pogogyin – a „rothadó” Nyugattal szemben hazájukat romlatlannak látták, s döntő jelentőséget tulajdonítottak az obscsinának, a földközöségnek, amely felfogást viszont Pogogyin már nem osztotta. (Az ideológia gyakorta minden realitásérzékelt eltompító szerepére a könyv más helyén olvasható, ám nagyon is tárgyba vágó adaléka: a nem éppen gyors gőzhajón ez idő tájt harmadannyi idő alatt lehetett Angliából és Franciaországból a Krímbe érkezni, mint Oroszország belsejéből, mert nem építettek még vasutat.) A nyugatosok ellenben Csaadajev szellemében beszéltek Oroszország elmaradottságáról, s joggal mutattak rá arra, hogy a földközösség nem orosz találmány – reformokat, jobbágyszabadítást akartak.

1848 derekán Prágában tartották az első pánszláv kongresszust. A 340 küldött zöme a Habsburgok alattvalója volt, zászlajuk az ausztrószlávizmus. Ezt legvilágosabban František Palacký nevezetes mondása fejezte ki: ha Ausztria nem létezne, „a közép-európai nemzetek érdekében ki kellene találni”. Ezzel a pánszlávizmussal szemben a cárizmusnak csak negatív lehetett az álláspontja. Eredményesen tiltotta a részvételt, s alattvalói közül összesen ketten merészkedtek oda; egyikük az anarchista (egyébként természetesen nem ausztrószláv, hanem Oroszország forradalmasítását hirdető) Mihail Bakunyin volt.

Az előjáróban említett Pogogyin azért érvelhetett sikerrel az 1855-ben trónra lépett II. Sándornál a glasznoszty meghonosítása mellett, mert akkorra nem csupán I. Miklós Szent Szövetség-i politikájának, az annak keretében űzött kemény cenzúrának az eredménytelensége vált nyilvánvalóvá, de a krími háborúban elszenvedett kudarckokra hivatkozva hatásosan lehetett érvelni azzal is, hogy a reformok, a nyilvánosság révén Oroszországnak „jobb ügyűi” lesznek. A gorbacsovi érával való pár-

huzam nem egészen jó, hiszen a pártfőtitkár politikája a Szovjetunió felbomlásába torkollott, míg a Sándor új politikája (ha nem is tudta elkerülni a krími háborús vereséget) révén valamelyest modernizálódó, a pánszlávizmus fegyverét alkalmazó Oroszország tovább növeli egyébként is irdatlanul nagy területét, s a Balkánon – igaz, sok kudarc árán – teret nyer.

A következő két évtized a különböző fajta pánszlávizmusok megszületésének, tarka összevisszaságuk létrejöttének gazdag időszaka. Ezért Gecse Géza messzemenően indokoltan törekszik a kategorizálásukra, s ennek keretében bevezeti az „etnocentrikus pánszlávizmus” fogalmát. E meghatározást ellenben problematikusnak véljük, mert lényegében a szerző pánszlávizmusról adott definíciójának a megisméltése. („A pánszlávizmus azon fajtáját, amely az európai új rend kialakításában a központi szerepet e szláv etnikumnak [tudniillik Európa szláv népeinek – P. P.] szánta, a pánszlávizmus etnocentrikus változatának nevezzük.” – 77.)

A pánszlávizmus történetének egyik (fentebb már jelzett) fontos vonása, hogy igazi apostolai sokáig nem az oroszok, hanem a szlovákok voltak, és így az első átfogó effajta programot sem orosz tollforgató, hanem Ludovit Štúr írta. Igaz, megjelenéséhez már az említett oroszorszáai változásokra volt szükség, hiszen az 1855-ben németül (!) megírt kéziratra Vlagyimir Ivanovics Lavanszkij figyelt fel, és adta ki – saját jegyzeteivel megtűzdelve – 1867-ben. A publikálás tehát az Osztrák–Magyar Monarchia megszületésének évében történt, ami egyáltalán nem lehetett véletlen, hiszen mindketten kemény ellenségei voltak mind az osztrákoknak, mind a magyaroknak és még inkább a nagyhatalom Monarchiának. A könyv – fűzhetjük hozzá Gecse Géza előadásához – azért is fontos adalék a pánszlávizmus históriájához, mert dokumentuma annak a ténynek, mely szerint messze nem csupán a magyar vagy a német nemzeteszmet hatotta át a *fent* és *lent* egyidejű és végletes átélése. Míg Štúr a szlávság „fényes jövőjét” hirdette, jegyzetírója a nemzethalál (amelyen az összes szláv állam végét értette) rémével riogatta magát és az olvasókat (95.). Mindeközben a szolid tény az volt, hogy amikor 1867-ben, immáron nem Prágában, hanem Moszkvában a szlávok összejöttek második tanácskozásukra, hogy ekképpen tiltakozzanak az Osztrák–Magyar Monarchia létrejötte ellen, akkor németül cseréltek eszmét, mert így értették egymást legjobban.

A Monarchia minden orosz pánszláv szemében hatalmas tüske volt. Mihail Katkov az első olyan publicista, aki írásaival a hatvanas évektől nem csupán a szellemi életet, hanem magát a kormánypolitikát is hatékonyan befolyásolta. Míg a belpolitikában az önkényuralmat dicsőített-

te, a külpolitikában egyszerre sürgette (eredményesen) a lengyelek elleni kemény fellépést, a „balti német ugatás” elnémítását (hatására Szentpétervár 1867 derekától az orosz tette hivatalos nyelvvé a Baltikumban), és támadta a Habsburgok „természetellenes tákolmányának” tartott birodalmát. Az ismertetett munkában csak furcsa érdekességként lehet arról olvasni, hogy 1870-ben Katkov megenyhült, és azt írta: „Ausztria a létjogosultságát abban az esetben tudná bizonyítani, ha szláv föderatív állammá alakulna.” (99.) Ha azonban e katkovi fordulatot a Hohenwart-kísérlet ismert históriája keretébe illesztjük, akkor nagyon is világossá válik a nagy hatalmú publicista átmeneti pálfordulásának mozgatója. Egyben azt is megállapíthatjuk, hogy a dualista szerkezet trialistává formálása ellen bejelentett magyar vétó, bizony, felettebb megalapozott lehetett. Hiszen ha még időtlen időig el is lehet vitatkozni az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés helyességén, az semmiképpen sem vonható kétségbe, hogy Kossuth Lajos honvédei 1848–49-ben semmiképpen sem azért véreztek, hogy a magyarság majdan egy szláv föderatív államban küszködjön identitása megőrzéséért.

A pánszlávizmus szempontjából régi hiányt pótolva 1871-ben jelent meg az eredetileg nem szlavofil Nyikolaj Danyilevszkij *Oroszország és Európa* című könyve, amely az ekképpen gondolkodók valóságos bibliája lett. Gecse Géza e könyvvel és a szerző más írásaival kellő részletességgel foglalkozik. A derék Danyilevszkij „természetesen” szintén komisz jövőt szánt nekünk. Ennek kapcsán Gecse Géza azon megfogalmazását kifogásolhatjuk, amely szerint „a nem szláv és nem ortodox *magyarok* Danyilevszkij tervezte *jövője sokkal rosszabb lett volna, mint Monarchián belüli helyzetük*” (107.). Hiszen a hazai történetírás fő vonala már a múlt század hatvanas évei óta egységes abban, hogy a Monarchián belüli magyar sors éppen nem volt rossz. Amint azt Kosáry Domokos klasszikus tömörséggel 1981-ben megfogalmazta: „A korabeli panaszokkal ellentétben a magyar politikai vezető rétegek a nemzeti önállóságnak jóval nagyobb mértékét, az országnak hiánytalanabb egészét és a gazdasági felzárkózásnak több lehetőségét kapták kezükbe, mint amilyen Magyarországnak Mohács óta bármikor rendelkezett.”

Egyébként az ismertetett könyv ezen időszakkal foglalkozó részei a leginkább kidolgozottak és informatívak. Gecse részletesen foglalkozik azokkal a gondolkodókkal, akik a hangsúlyt a szláv etnikumra helyezték, majd azokkal, akiknél az orosz állam került a középpontba. A harmadik irányzat képviselői az ortodox hit szerepére összpontosítottak, ők hangsúlyozták leginkább – mint a szerző által találó tömörséggel „kezdetből fogva nyíltan reakciónak” mondott Konsztantyin

Leontyjev is –,² hogy az Orosz Birodalom nagyra növekedésében a Bizánctól örökölt hitnek volt meghatározó szerepe. A bizánci hagyományoknak természetesen megvolt a jelentőségük Oroszország történetében, mint ahogy az is evidens, hogy a sztálini (kül)politikában is számos ilyen elem kimutatható; ám Leontyjev, Dosztojevszkij és eszmetársai szélsőséges nézete hajótörést szenved a másfajta történelmi tények sokaságán, amelyek közül hatalmas szirtként emelkedik ki Nagy Péter, valamint Vlagyimir Iljics Lenin életműve. Ezért az ismertetett könyv főcíme – *Bizáncról Bizáncig* – bármennyire impresszionáló lehet is a nagyvonalú állításokat kedvelő olvasók számára – egyszerűen félrevezető. Gecse Géának a téma összefoglalásába fektetett komoly munkájával inkább az harmonizált volna, ha *Az orosz birodalmi gondolatot* adja meg főcímné, és az alcímbe utal a bizánci hagyományokra.

A hetvenes évek derekától az 1878-as berlini kongresszusig terjedő időszak a drámai fordulatokban gazdag Balkán-válság időszaka. Gecse Géza jó történelmi érzékkel taglalja a témát, okadatolja a pánszláv gondolkodóknak a kormányzatot balkáni beavatkozásra sarkalló szerepét (a Moszkvai Szláv Bizottság 1876. júniusi felhívásában az orosz kormány tétlenkedését azzal magyarázta, hogy számosan az orosz diplomáciában „orosz nevük és vérük ellenére külföldiül gondolkodnak és idegen érdekeket szolgálnak, [...] idegenek az orosz nemzettől” – 135.), s joggal húzza alá, hogy az 1878-as esztendő fordulópont „a pánszláv sajtó és az orosz külpolitika irányítóinak nézeteiben” (142.). Plasztikusan mutatja meg a nemzetközi erőviszonyokat reálisan mérlegelő kormányzat és diplomácia, valamint a türelmetlen pánszláv közvélemény közötti mély ellentétet, amely majd előkészíti az ázsiai terjeszkedés programjának megfogalmazását – eredetileg pánszlávként indulók által. Az egészen pontos eligazodáshoz ellenben el kellett volna mondania: az 1878 februárjában már a török főváros falainál csatázó orosz csapatoknak az angol ultimátum parancsolt megálljt, a San Stefanó-i békére eképpen került sor. Gecse Géza teljesen pontosan állapítja meg, hogy e békeszerződés felülvizsgálatát „az Osztrák–Magyar Monarchia és a Brit Birodalom kényszerítette ki” (141.). Érthetetlen, hogy e helyes megállapítását a szerző négy lappal odébb miért fordítja visszájára, amikor azt állítja, hogy az (említett békeszerződés felülvizsgálatát elvégző) „berlini kongresszust Oroszország kényszerítette ki, és nem az európai hatalmak”

² Számára a „rabság” szónak semmiféle negatív tartalma nem volt. Élete vége felé, az 1890-es években a gyűlölt burzsoá liberalizmussal szemben népe számára olyan jövőről álmodott, amelyben az az obszcsinák, az ortodox egyház és a cár hármasságában éli életét (167.).

(145.). Az orosz kormányzatot a pánszláv közvélemény sok szempontból igaztalanul bírálta, ám a berlini kongresszus nem csupán szemében „tűnt” vereségnek, hanem egy adott pontig valóban az is volt. Más dolog, hogy Szentpétervár (és a pánszlávok) számára az igencsak előnyös San Stefanó-i békétől történt berlini visszalépés reális kompromisszumot jelentett, ám azt aligha lehet reálisan „alapvetően sikerként” értékelni. (Uo.) Kár, hogy az egyébként igen gazdagon jegyzetelt munka szerzője ezen állítását nem jegyzeteli, csupán lakonikusan így ír: „Nemcsak Oroszországban, a Szovjetunióban is elismerték, hogy a berlini szerződés cikkelyei Oroszország számára alapvetően sikerként értékelhetők.” Még ha el is fogadjuk Gecse Géza ezen állítását helyesnek, akkor is nyitva marad a kérdés, milyen ideológiai-politikai megfontolások inspirálták ezen értékelést, hiszen az a történeti tényeknek aligha felel meg.

A pánszláv gondolkodók, akármennyi irreális, számos ponton egymásnak ellentmondó, hatásukat gyengítő elképzelést összeírtak is, mégis (illetve jelentős mértékben éppen ezért) széles körök gondolkodását, idővel a kormányzati politikát is befolyásolták; ugyanakkor, sokszor megfigyelhető módon felfogásukkal igazodtak is a változó világhoz. 1891-ben létrejött a francia–orosz szövetség (előtte már évek óta komoly francia kölcsönök áramlottak a birodalomba), s ugyanebben az évben Leontyjev már Berlin és Szentpétervár háborús összecsapásának bekövetkezését jósolja. Az a Vlagyimir Ivanovics Lamanszkij pedig, aki gigantomán világában csak a svéd–norvég–orosz határt nem rajzolta át, egyébként minden más irányban orosz előretörést akart – nos, az ő számára is jó megoldás lett a távoli franciákkal történő szövetség.

Gecse Géza messzemenően figyelemmel van magyar olvasóinak érthető érdeklődésére, tehát minden esetben kellő súlyt helyez az orosz és nem orosz pánszlávok velünk szembeni elgondolásaira. Teszi ezt úgy, hogy előadásában – amelyben a magyar vonatkozások részben elszórtan bukkannak fel, részben pedig a magyarságkép önálló alfejezetet is kap – nem torzítja el a tényleges történeti arányokat. Nem éppen üdítő ezeknek a passzusoknak a tanulmányozása, hacsak nem gondolunk arra, hogy Muhi és Mohács örökségével megverten, lélekszámában elapadóban is mily jelentős nemzetközi tényezőt jelentett a 16–19. századi magyarság. Persze, ha innen nézzük 20. századi nagy-nagy lecsúszásunkat, akkor kiváltképpen minden okunk megvan a komorságra.

Igen lényeges a könyv azon megállapítása, amely szerint a dualizmus létrejötté előtt komolyan még nem foglalkoztak velünk (s főleg nem a későbbi fulmináns gyűlölködéssel) a pánszláv ideológusok. Ebből tehát kézenfekvő a következtetés, hogy a reformkori nagy félelmek messze

nem voltak oly megalapozottak, mint az 1867 utániak, s mindehhez csendesen azt is hozzátehetjük: az, hogy a kiegyezés a magyarságnak kedvezett, e pánszláv kirohanásokból is látható.

A könyv részletesen foglalkozik a szovjet korszakkal, nagyjából helyesen érzékelteti a húszas évek és a harmincas évek közötti nagy különbséget, azonban mindkét időszak leírásánál sokszor hiányoznak a mélyebb elemzések, az árnyaltabb megfogalmazások. A húszas évek kapcsán itt csupán két dolgot említtek. Az egyik az, hogy noha a bolsevik vezetés valóban kulcsfontosságot tulajdonított a német forradalom bekövetkezésének, de ennek nem a leírtak alkották a döntő mozzanatát, hanem a német társadalom és gazdaság összehasonlíthatatlanul magasabb fejlettsége az oroszországihoz képest. Egyébként a konkrét helyzetben a német alig-ha volt már „Európa meghatározó jelentőségű nemzete” (205.). A szerző is nagyon jól tudja, hogy legyőzött ország, legyőzött nemzet volt. A NEP-politika az áru- és pénzviszonyoknak nagyon is *részlegesen* nyitott teret – félrevezető azt írni, hogy e politika 1921 márciusától „az áru- és pénzviszonyok elismerését jelentette a Szovjetunióban” (206.).

A harmincas évek bemutatásának nem a kisebb-nagyobb pontatlanságait teszem szóvá, hanem azt, hogy az olvasó nem ismeri meg azt a hatalmas birkózást, taktikázást, egymással szembeni mérhetetlen bizalmatlanságot, amely a nyugati demokráciák, a fasiszta hatalmak, de döntően a náci Németország és a Szovjetunió között feszült, s amelynek közepette mindegyik fél arra törekedett, hogy a másik kettőt egymásnak ugrassza. Ennek a drámai fordulatokban gazdag történetnek az egyes fejezeteit nem az újságcikkek és beszédek csattanósan hazug részeinek idézésével lehet megmutatni (hiszen azokat a közvélemény félrevezetésének szándéka vezette), hanem a reálfolyamatok mély ábrázolásával.

Nem tartom meggyőzőnek a szerző azon megállapítását, amely szerint a Németország elleni háborút a szovjet vezetés „a »pánszlávizmus« szellemében szervezte”. Részben azért nem, mert a teljesebb szöveg már önmagában is ellentmond ennek az állításnak: „A Németország elleni háborút 1941 augusztusától kezdődően nem kizárólag a »*proletár internacionalizmus*«, illetve az »*orosz államnacionalizmus*«, hanem immár a szláv eszme, vagyis a »*pánszlávizmus*« szellemében szervezte a szovjet vezetés.” (225.) De utalhatunk a szerző (előljáróban idézett) pánszlávizmus-definíciójára is, amelyet szintén nagyon bajos lenne erre az állításra ráhúzni. A kialakult helyzet lényegét minden bizonnyal az a kiáltás fejezte ki, amellyel a szovjet katonák milliói mentek a harcba – nagyon sokszor a halálba. „Sztálinért és a hazáért!” – ezt kiáltották, s ebben benne volt a rendszer mérhetetlenül központosított, totális jellege, illetve az,

hogy (amint azt Gecse Géza is plasztikusan leírja) mily mértékben állították előtérbe az államnacionalizmust. A pánszlávizmus bizonyítására hozott Sztálin-idézetben halvány nyoma sincs semmiféle pánszlávizmusnak. Mindezzel természetesen a világért sem akarom megkérdőjelezni, hogy ebben a valóban életre-halálra menő gyilkos háborúban a szovjet vezetés a pánszláv érzelmek húrján is játszott; ennek elismerése, számbavétele azonban meglehetősen távol van a szerző idézett kijelentésétől. Egy lappal utána olvasható megállapítását („A sztálini vezetésben a háború során egyre erősebbé vált az a meggyőződés, hogy *az egyetlen nép, amelyre számíthatnak, az orosz.*” – 226.) tartjuk a hiteles eligazításnak.

Az 1945 utáni időszakot a könyv 14 részének éppen a második fele tárgyalja. Az olvasói érdeklődés nézőpontjából ez teljesen indokolt, a tudományos feldolgozottság, a megbízhatóság szempontjából ellenben már aligha. Bizonyosan nem jó, ahogyan részekre osztja a leírtakat. A VIII. rész címe: *A bipoláris rendszer*; ámde ebben ahelyett, hogy elvezetné az olvasót a Szovjetunió felbomlásáig, mondanivalóját hamar befejezi. A kurt IX. fejezet a Szovjetuniót mint atomhatalmat mutatja be; a X. fejezet főszereplője Hruscsov; a XI. fejezet Brezsnyevvel foglalkozik; a XII. pedig Gorbacsovval. Feltehetőleg mindezt inkább a VIII. részbe kellett volna illeszteni, annak végén lett volna célszerű a felbomlást nyomon követni. A felbomlás utáni időszakot elvileg két fejezet mutatja be. A Jelcin-korszak – mai tudásunkhoz mérten – jól kidolgozott, Gecse Géza itt kivételesen két önálló alfejezettel is megajándékozta az olvasót. Az egyiknek a főszereplője Andrej Kozirjev, a másiké a tőle jelentősen különböző Jevgenyij Primakov. E részek tanulmányozása kiváltképpen ajánlható a magyar olvasók figyelmébe, akik – tisztelet a kivételnek – messze nem fordítanak annyi figyelmet az immár nem szomszédos, de azért igen csak közeli Oroszországnak, amennyit az egészséges külpolitikai tájékozódás ösztöne (hogy a lehető legudvariasabban fogalmazzunk) elemi módon igényelne. Pedig a mi, sokszor igen mély bölcsességekre intő nyelvünk birtokában nem nehéz belátni: mily sok baj származott, származhat abból, ha valakit, valakiket hirtelen vagyis *hirtelen* kerít hatalmába a Sors.

A záró fejezet Putyiné. Gyakorlatilag két nyomtatott oldalon. Úgy véljük, Gecse Géza a megfelelő tudás birtokában van ahhoz, hogy ennél érdemben többet írjon a szemmel láthatólag erősen változó Oroszországról.

Összefoglalóan örömmel nyugtázhatjuk, hogy történetírásunk-történeti publicisztikánk hézagpótló munkával gazdagodott. Gecse Géza e fontos téma igen olvasott ismerője. Szükséges lenne, ha majdan ismét publikálna a témában egy harmadik munkát is. Olyat, amelyben az 1917 utáni részek kidolgozottsága megfelel a 19. századi időszak bemutatásá-

nak. Ebben – sok tartalmi kérdésen túlmenően – érdemes lenne ismét átgondolni a jegyzetek funkcióját. Jelen munka főszövegéhez imponálóan sok, 1154 hivatkozás társul, ám helyenként feleslegesen, míg másfelől igen lényeges megállapítások bizonyítás nélkül maradtak. Minden olyan esetben ugyanis, amikor a szerző ismert dolgokat olyan munkákkal „bizonyít”, amelyek – jó esetben – a tisztas ismeretterjesztés műfajába tartoznak, tehát ahol a megállapítások nem saját kutatási eredményeket tükröznek, ott a jegyzet vélhetőleg mellőzhető lehetett volna; a felhasznált irodalomról tájékoztató jegyzék kellő eligazítást nyújt. Itt erre csak egy példát említek: felesleges volt jegyzetet illeszteni Lenin 1924. január 24-én történt elhalálzához időpontjához, ellenben azt a tényt, hogy „a náci hatalomra jutása után a szovjet kormány utasítást adott a történelemkönyvek újraírására”, jó lett volna dokumentálni (211., 215.).

Mai világunkban a kemény piaci viszonyok között élő kiadók elvétele alkalmaznak alkotó szerkesztőket. Ezért minden szerzőnek magának kell ezt a feladatot – beleértve a stilisztikai simításokat is – elvégeznie. Ha ez elmarad, akkor az olvasónak külön figyelmet kell fordítania arra, hogy a szerző szándékolt mondanivalóját is megértse. A kezünkben lévő munka sem mentes az effajta gyengeségektől. Nézzünk néhány példát: „a németül megírt könyv [szöveg – P. P.] nyomtatásban először oroszul jelent meg” (94.); „A geopolitika, mint népszerű tudomány az I. világháború után vált igazán népszerűvé” (195.); „...a Pershing II sajátossága [...], hogy Nyugat-Németország területéről 6 perc alatt ért Moszkvába” (297.); Kozirjev „arra figyelmeztetett, hogy az ellenséges erők számára születő hatalmi vákuumot nem fogja eltűnni.” (322.); „Az a jövőben derül ki, hogy az orosz külpolitika tud-e másra is támaszkodni, mennyire szövődik át más elemekkel, és az milyen újfajta külpolitikát eredményez.” (351.)

Pritz Pál

A politikumról – kezdőknek és haladóknak*

A kortárs franciaországi politikatudomány kiváló művelője, Pierre Rosanvallon írásaiból jelent meg érdekes és tanulságos válogatás az elmúlt esztendőben *Civil társadalom, demokrácia, politikum* címmel. A három fogalom találóan jelzi a tanulmánykötet tartalmát. A mindössze

* Pierre ROSANVALLON: *Civil társadalom, demokrácia, politikum. Történelmek és elméletek*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 199 p.

200 oldalnyi, zsebkönyv formátumú kiadvány sorrendben első írásként a szerző 1995-ben adott interjút, a kötet befejező esszéjeként a Collège de France-ban (a francia akadémia) 2002. március 28-án elhangzott akadémiai székfoglalójának írásbeli változatát olvashatjuk. A kettő között 8 tanulmány ad keresztmetszetet a politológus utóbbi három évtizednyi, de főleg az 1990-es években keletkezett írásából. Az említett kezdő és befejező rész keretbe foglalja a témát. Az interjú, a műfaj jellegéből adódóan, kissé oldottabb stílusban fejt ki a mondanivalót, míg az akadémiai székfoglaló – a hely szelleméhez illően – nem sorolható a könnyű olvasmányok közé. Mindkettőből kiderül, hogy Rosanvallon tudományos kutatói tevékenységének lényege a „politikum” fogalmának és a fogalom történeti vonatkozásának sokoldalú elemzése. Tanúi lehetünk annak, amint a tudomány fejlődése ezen a téren is időről időre új fogalom kidolgozását igényli, amellyel az addig használatosoknál jobban tudja értelmezni a körébe tartozó jelenségeket.

Ízelítőként idézzük a szerző politikumról alkotott felfogásának egy fontos részét az említett akadémiai székfoglalóból: „Amikor a *politika*it főnévként *politikumnak* nevezem, ezen egyszerre értem a közös élet megélésének egyik lehetséges módját és a közös cselekvés egyik lehetséges formáját, amely egyértelműen különbözik a *politika* gyakorlásától. Amikor valaki a *politikum*ról beszél, nem pedig a *politikáról*, a hatalomról és a törvényről, az államról és a nemzetről, az egyenlőségről és az igazságról, az azonosságról és a különbözőségről, az állampolgárságról és a polgári magatartásról szól, vagyis mindarról, ami a hatalom gyakorlásáért folytatott pártos versengés, az egyik napról a másikra zajló kormányzati cselekvés és az intézmények mindennapi életének közvetlen hatókörén túl a politikai közösséget alkotja.” (173–174.) Az idézet első szavainak jobb megértéséhez eligazítást kapunk a fordító – Lakatos Ágnes – jóvoltából (igaz, nem e helyütt, hanem az interjúhoz fűzött, két csillaggal jelölt, a 9. oldalról a 10-re átnyúló lábjegyzetben). Innen megtudhatja a *nagyon figyelmes* olvasó, hogy a francia „*la politique*” és „*le politique*” – tehát a szavaknak más-más névelővel adható – jelentésbeli különbségéről van szó. Sajnálatos módon egy nagyon szerencsétlen szórendi hiba: „...a kutatók egyre többen (például Bence György) közül a »politikum« használata mellett teszik le voksukat [...]” – arra kényszeríti az olvasót, hogy legalább kétszer gyürkőzzék neki ennek az igen fontos mondatnak. Megbirkózva ezekkel a nehézségekkel, a továbbiakban azt láthatjuk, hogy Rosanvallon saját politikumfelfogását határozottan elválasztja a társadalomtörténet, a szociológia, a politikaelmélet és az esztétörténet fogalmától. A politikum kutatásának megfelelő módszere az

egyes témák történeti elemzésében bontakozik ki. A kötetbe foglalt esszék a politikum ilyen sokrétű felfogásának jegyében folytatott vizsgálódásokra mutatnak példát, amelyek súlypontja a 18–20. századi francia történelem.

Külön figyelmet érdemel és elgondolkodtató a szerzőnek a demokráciával kapcsolatos felfogása. Törekvése ugyanis arra irányul, hogy „a demokrácia történeti fonalán haladva” mutassa be valamely vizsgált időszakban vagy társadalmi helyzetben „a benne munkálkodó ellentmondások és kétértelműségek mélységét és sűrűségét”. Ehhez rögtön hozzáteszi saját radikális értelmezését, amely szerint a demokrácia „*maga »a« történelem*” (175.). E meglepőnek tűnő állítás azt jelenti, hogy a kifejlett demokratikus társadalmakban az emberek közötti viszonyokat nem determinálják többé a változásokat akadályozó, múltba húzó hagyományok vagy a mindenkori jelenhez ragaszkodó kötöttségek. A demokratikus társadalmakban a népfelség meghatározatlansága és a kormányzat racionális törekvése között feszültség keletkezik, amely állandóan új (de mindig csak ideiglenes) megoldások keresésének irányába mozdítja a társadalmat. Így kell újra és újra megtalálni a társadalmi értelemben vett „közös élet valamely lehetséges módját” és a „közös cselekvés valamely lehetséges formáját”. A kötetben lévő tanulmányok tehát az ilyen törekvéseknek megfelelő elemzéseket reprezentálják – olykor könnyedebb, olykor feszültebb figyelmet és szélesebb körű ismereteket igénylő formában.

Rosanvallon tehát a franciaországi történelem, azon belül az 1789-es forradalom utáni 200 év elemzésére helyezi a súlyt. Mivel azonban vizsgálódásának vezérfonala a demokrácia problémája, gondolatai és következtetései elkerülhetetlenül tágabb horizontra is érvényesek – persze az egyes társadalmak, országok ilyen irányú fejlődési különbségének figyelembevételével. Ebben a vonatkozásban a szerző többször is összehasonlítja a francia, az angol és az amerikai demokráciát – hangsúlyozva a különbségeket. Az első tanulmány a 18–19. századi franciaországi demokrácia sajátosságait elemzi, a második a francia történetírás egy korszakának (a restauráció időszakának) és a politikai változásoknak az érdekes összefüggését vizsgálja. S itt mindjárt példát találunk arra, hogy a szerző egyes gondolatai, kérdésfelvetései mennyire nem csupán a francia történelemre érvényesek. „Hogyan egyeztethető össze a racionális kormányzás gondolata és a népfelség megerősítése?” – olvashatjuk a kérdést a könyv 44. oldalán. S bár Rosanvallon szerint a forradalom óta ez a francia politikatörténet fő kérdése, tudjuk, érezzük, hogy nem sajátos francia jellegzetességről, hanem a demokratikus társadalmi berendezkedések általános, mindig más tartalommal felmerülő és ezek-

nek megfelelően új válaszokat igénylő problémáiról, azaz magáról a polgári társadalom egyre bonyolultabbá váló berendezkedéséről van szó. S ebben az összefüggésben olvashatunk érdekes elemzést *Marx és a polgári társadalom* címmel, a kötet harmadik tanulmányaként. Érdekességét az adja, hogy a marxi életműnek nem egykoron nálunk kötelező olvasmánnyá tett és erősen ideologikus részleteit, hanem kevésbé ismert írásait taglalva mutatja ki a gondolatok értékét vagy utópikus, illuzórikus jellegét. Ezt követően két tanulmány foglalkozik a liberalizmus gazdasági-politikai hatásaival és a liberalizmus elleni érvekkel. A témát elsősorban mint francia jellegzetességet tárgyalja, s arra a következtetésre jut, hogy a francia politikatörténet kulcsa a bonapartizmus. A politikatörténeti szakirodalomban járatlan olvasó számára bizonyára meglepő tartalmú az a rövid esszé, amely a nők választójogáért folytatott küzdelem franciaországi történetét ismerteti. Nyilván sokan nem is gondolnák, hogy a demokrácia egyik mintájaként emlegetett francia társadalomban a nők csak 1944-ben váltak szavazásra jogosult választópolgárokká. Ennek a furcsaságnak az okait vezeti le a szerző a francia politikai kultúra néhány valóban sajátos jellegzetességéből. A következő tanulmány az államosítással kapcsolatos elképzelésekkel és valóra váltásuk problémáival, valamint a szakszervezeti mozgalmak ez irányú törekvéseivel foglalkozik négy erre vonatkozó, különböző időpontban (1934, 1944, 1972 és 1981) keletkezett program alapján.

Bármilyen tanulságos lenne, e rövid áttekintésben lehetetlen valamennyi fent említett tanulmány tartalmát akár csak vázlatosan ismertetni. Járhatóbb út, ha bemutatom az egyiknek a gondolatmenetét – persze csak vázlatosan –, mert ily módon talán sikerül érzékeltetni Pierre Rosanvallon politikumfelfogásának és kutatói módszerének sokoldalúságát. Az e célból kiválasztott esszé címe: *A gondoskodó állam és a szociális állampolgárság* (145–168.), keletkezésének ideje 1996, aktualitása eléggé nyilvánvaló.

Bevezetésként a szerző megfogalmaz egy nagyon általános tételt a szolidaritással, a közösségi „adósságérzülettel” kapcsolatban: „A közösségi élet egyszerű számtani művelet elfogadásán nyugszik: a közösségnek az egyénnel szemben fennálló kötelezettségei ellenszolgáltatást jelentenek cserébe azért, hogy emezek részt vesznek a közösség életében.” Ezt a képletet főként a háborús (vagy válságos) időkre vonatkoztatja ugyan, de alkalmazhatónak tartja általában is: „A gondoskodó állam ennek az ideálnak egy lefokozott és köznapi változata, de hasonló a mozgatórugója.” (145.) Ezután, módszerének alapkövetelményéhez híven, kutatja a jelenség történelmi kialakulását. A gondoskodó állam

gondolatának csíráját a társadalmi szerződés eszméjében találja meg, s ennek alapján jelenti ki: „...a modern gondoskodó állam többet köszönhet Rousseau-nak, mint Marxnak” (148.). A sommás megállapítást követően Rosanvallon kilép az általánosítás köréből, és elemzi a jelenség különféle módozatait a történelmi folyamatban.

Az állami szintre emelt gondoskodás az 1790-es évek elején, a forradalom és a haza védelmének korszakában fogalmazódott meg törvények vagy rendeletek formájában, s érvényessége kiterjedt az önfeláldozó magatartást tanúsító polgárok családjára (árvákra, özvegyekre) is. Akkor a nemzet sorsáért érzett felelősség és az erkölcsi indíttatású kockázatvállalás kötelezettsége váltotta ki és tartotta ébren a közösségi érzést. Hasonló viszonyok határozták meg a gondoskodás követelményét a 20. század két nagy háborúja idején is, mert az uralkodó szemlélet szerint a társadalmi osztályokat nagyjából homogén képződményeknek tartották, s úgy vélték, hogy ezek egyedeit a veszedelmek is egyaránt fenyegetik. A 20. században viszont a két nagy háború mellett megjelent a tömeges munkanélküliség is, amelynek kezelésére ugyancsak a gondoskodó állam hivatott, de ez a fajta gondoskodás már nem vezethető le az általánosnak vélt kockázatvállalás eszméjéből. Fokozatosan kialakult a társadalombiztosítás követelménye, ami már alapjaiban különbözik a társadalmi szerződés eszmekörétől.

Rosanvallon kifinomult elemzői módszere valóban érdekes módon hozza egymással összefüggésbe a meglévő és az új jelenségeket. Az állami gondoskodás új feladatkörének kimunkálása szempontjából meghatározó szerepet tulajdonít az 1960-as évektől rohamossá vált tudományos-technikai fejlődésnek, ezen belül kiemelten az informatikának. Az információs társadalomban élő embernek ugyanis egyre pontosabb ismeretei lehetnek nem csupán a társadalmi osztályok, csoportok közötti különbségekről, hanem az azokon belüli egyedek sok tényező által meghatározott esélyeinek különbözőségéről is. Ilyen körülmények között már nem lehet irányadó alapelv a szerző terminológiája szerinti „*kölcsönös igazság*”; sokkal inkább az „*osztó igazság*” látszik méltányosnak a hátrányos helyzetűekről való gondoskodás gyakorlására. Gazdasági megközelítésben ez az újraelosztás problémája, ami viszont politikai döntések függvénye. „Jórészt az információ az, ami a szociális tiltakozást táplálja” – olvashatjuk a könyv 157. oldalán, s Rosanvallon úgy véli, ez a fejlemény elkerülhetetlen, miután megtörténik a „tudatlanság fátylának szétfoslása”. Bizonyítékként példát hoz a mindennapi életből: „Ma már pontosan tudjuk, [...] milyen hosszúságú élettartammal számolhatunk az egyes társadalmi-foglalkozásbeli kategóriák ese-

tében. Ennek alapján kiszámolhatjuk, [...] hány évet kell nyugdíjas ellátásban eltölteni ahhoz, hogy a befizetett járulékok »virtuálisan visszatérüljenek«.” (150.) Ha viszont statisztikailag kimutatható, hogy egyes foglalkozásokat gyakorlók élete rövidebb, mint más munkát végzőké, akkor teljesen jogos a kérdés: „Miért is fogadnám el, hogy ugyanolyan mértékű járulékot fizessek, mint ők, ha tudom, hogy statisztikai értelemben rövidebb ideig élvezhetem a nyugdíjamat, mint mások?” (151.)

A tudomány és a technika fejlődése jelentős társadalmi-politikai változásokhoz is vezet. Hatásukra másképpen vetődik fel a méltányosság és az igazságosság követelménye is, mint régebben. „Amíg a társadalmat leegyszerűsítve fogják fel – írja Rosanvallon –, amelyet homogénnek feltételezett osztályok alkotnak, az igazságosság kérdése megfogalmazható általánosságban. Amikor ez az *a priori* feltételezés már eltűnt, a társadalom annak látszik, ami: egyéni helyzetekből és számtalan gazdasági, szociális és szakmai osztályozásból létrejövő változékony szövevénynek. Amikor az ideológia meghátrál és a valós helyzetekre vonatkozó tudás megsokszorozódik, kiszélesedik az egyes emberek relatív helyzetére vonatkozó vita, és mondhatni a végtelenségig elhúzódik.” (157–158.)

Hogyan létezhet gondoskodó állam, amely megfelel az igazságosság és méltányosság mai, egyre szövevényesebb követelményeinek? A szerző szerint ehhez a közösséghez tartozás érzésének az egykori hazafisághoz hasonló, de más tartalmú megerősítésén keresztül vezet az út. A régi nemzeti összetartozás, amely a polgárokkal szembeni állami adósság bázisa volt, ma már nem létezik, vagy túlságosan halvány, erőtlen. „Az individualista-demoritikus társadalmakban – írja Rosanvallon – az emberek kevésbé készek arra, hogy hazájukért életüket adják.” (167–168.) Márpedig hatékony közösségi érzület nélkül a gondoskodó állam intézménye sem „működhet” hatékonyan. Rosanvallonnak teljesen igaza van abban, hogy ilyesféle érzületet nem lehet létrehozni rendeletekkel. Akkor hát hogyan? A tanulmány végére érve az olvasót talán némi csalódás éri, ha azt várja, hogy az addigi példás gondolatvezetést valami frappáns, nehezen vitatható ötlet koronázza meg. Ilyet itt nem találunk. Rosanvallon csupán utal arra, hogy a közvélemény-kutatások adatai szerint a megkérdezettek igen nagy többsége kedvezően nyilatkozik a polgári szolgálat tevékenységéről, és a vele kapcsolatos gondolatok is népszerűek. Úgy tűnik, ebben lát egy olyan értelemben veendő hazafiságot, amelynek lényege, hogy polgárai globális értelemben is ugyanahhoz a világhoz tartoznak. Azt mondhatnánk, hogy ez a gondolat talán érdekes, de nem elég meggyőző. Persze azt is mondhatjuk, hogy Rosanvallonnak esze ágában sincs valamiféle receptet adni a mindenkori vezető

állami funkciókat betöltőknek. Ő csupán a történelmi előzmények és az aktuális események gondos elemzésével, összevetésével igyekszik kibogozni a politikum szövevényének elkerülhetetlenül összekuszálódott szálait, hogy kitapinthatóvá tegye őket a megfelelő érzékkel rendelkező gyakorló politikusok számára. Ezért érdekes ez a súlyos gondolatokkal is teli kis könyvecske mindazoknak, akiket szakmai szinten vagy „műkedvelőként” érdekel a politika.

Licskó György

A kultúrharctól a befogadás felé*

Rónay László tudományos pályájának kezdetétől fogva foglalkozik a 20. századi katolikus irodalom történetével. Az 1970-es–1980-as években írt tanulmányai azóta könyvekké értek; így született meg a Mécse László, illetve Sík Sándor életművét feldolgozó kismonográfia, valamint a modern magyar líra történetét a vallásos élmény kifejeződése szempontjából vizsgáló, s ezáltal a spirituális költészet értelmezési tartományát is kitágító *Isten nem halt meg* című monográfia. Ebbe a sorba tartozik a *Harcok az új „világnézet” körül. Katolikus irodalomszemlélet 1890–1920* című szöveggyűjtemény is, amely 2007-ben az *Új Magyar Múzeum*-sorozatban jelent meg. Ahogy arra a könyv alcíme is utal, Rónay László a 20. századi katolikus irodalomszemlélet kibontakozása szempontjából lényeges írásokat teszi közzé benne, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátva. A kötetben *Portrék* cím alatt rövid esszék is olvashatók a korszak jelentős személyiségeiről, akik a hazai katolicizmus megújításán fáradoztak (Bangha Béla, Buttkay Antal, Divald Kornél, Domonkos István, Giesswein Sándor, Majláth Gusztáv Károly, Prohászka Ottokár, Prónai Antal, Trikál József, Vargha Damján és Váth János).

Az időkeretben az 1890-es kezdő dátum a magyarországi irodalmi modernség kibontakozását jelzi, s ezzel a téma tárgyalásának kontextusát a kialakuló modernséghez való viszonyban határozza meg. Az 1890-es kezdő dátumot indokolja Rónaynak az a fontos észrevétele is, hogy a magyarországi katolicizmus reneszánszát az 1890-es évek elejétől számíthatjuk (11.). Az 1890-ben hozott elkeresztelési rendelet, majd az egyházügyi törvények elfogadása után ugyanis a „megtámadott katholiciz-

* RÓNAY László (szerk.): *Harcok az új „világnézet” körül. Katolikus irodalomszemlélet 1890–1920*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2007. 648 p.

mus önvédekezésének” (14–15.) első reakciója a Katolikus Néppárt megszervezése volt. Ennek révén kialakult Magyarországon is egy olyan harcpos politikai katolicizmus, amely a kultúrát is a harc terepévé, illetve eszközévé tette. Az így kibontakozó kultúrharc a szellemi és lelki vezetőnek számító Prohászkanál és követőinél egy alapvetően kulturális és erkölcsi területre vonatkozó nemzeti-fajvédő retorikával kapcsolódott össze, s ez ma is negatívan hat vissza keresztény kultúraeszményének pozitív mozzanatainak megítélésére. A katolikus irodalomszemlélet szempontjából mindez azt jelentette, hogy a katolikus kritikusoknál az esztétikai-irodalmi értékrendszert jórészt politikai, ideológiai és szociológiai fogalmak helyettesítették. Tordai Ányos cisztercita irodalomtörténész például 1910-ben *A modern líra* című tanulmányában átveszi Horváth János tételét, s a modern magyar irodalommal a megsértett nemzeti öntudatot, a férfias szemérmet és a közérthető beszédet állítja szembe (249–289.). Mindez nála és másoknál is kiegészül a szocializmushoz és a zsidósághoz fűződő viszony kritikájával. Tordai előbb hivatkozott írásában például a *Holnap* bevezetőjének eszmeiségét kapcsolja össze a „*Népszava* vaskos szocializmusával”, s ebből vezeti le a vallásosság és a tradicionális erkölcsiség válságát (279–280.); Kiss Józsefet és *A Hét* című folyóiratot is azonosítja a „zsidó szellemiséggel”. Ugyanez konzervatív oldalról gyakran elhangzott a *Nyugattal* szemben is. A *Magyar Kultúra* cikkírója például Babits kapcsán jegyzi meg a következőket: „Babits Mihály, tagadhatatlanul tehetséges és nagy ambíciójú katolikus poéta, beállott a *Nyugat* göndör fürtű, csupasz állú újmagyarjai közé házi kereszténynek.” (361.)

El kell tehát fogadnunk Rónay László összegző megállapítását: „A legkiválóbb elmék sem voltak képesek feldolgozni a műalkotásokban megjelenő bűnt, a vétkes embert csak elítélni tudták, az író kötelességének azt érezték, hogy a kegyelem fényével világítsa meg a tévelygő figurákat. [...] Ez a műalkotások mondanivalójára és nem immanens értékeire összpontosító szemléletmód és értékelés egységesen jellemezte a századvég és a századelő katolikus kritikáját [...]” (25.) Mindez nemcsak azt jelenti, hogy a hazai katolikus gondolkodás a korszak meghatározó filozófusait (Schopenhauert, Nietzschét, sőt Rónay László ideveszi Bergsont is, aki pedig közvetve ugyan, de hatott Prohászka gondolkodására) nem volt képes termékeny módon értelmezni, hanem azt is, hogy ez az irodalomszemlélet alapjában korlátozta az irodalmi modernség befogadásának lehetőségét. Épp ezért találó Rónay László párhuzama Prohászka és Mauriac között (33.), ami persze rávilágít a 20. századi magyar katolikus irodalom deficitjére is a francia neokatolikus gondolkodással szemben.

Egyrészt tehát arról van szó, hogy a katolikus kritika a konzervatív irodalomszemlélet jórészt irodalmon kívüli értékrendje szerint ítélkezett, másrészt viszont – s mai nézőpontból ez sem lehet mellékes – ez a szemléletmód lesz egyik szellemi forrása annak a kulturális és politikai antiszemitizmusnak, amely Magyarországon a tanácsköztársaság bukása után nyer egyre nagyobb teret. Prohászka Ottokár például a *numerus clausus* nemzetgyűlési vitájában a magyar kultúra és az irodalom elzsidósodásáról beszélt, s párhuzamba állította Adyt és Heinét: „Amint Heine lekicsinyel mindent, ami német, úgy Ady lekicsinyel mindent, ami magyar. Ahogy Heine a kereszténységet csakis karikatúrákban tudja meglátani, úgy Ady Endre a mi magyar tradícionkat és a mi nagy érdekeinket valamiképpen karikatúrákban, valamiképp hamis látószög alatt látja. [...] Én ezt felhozom példaképül, hogy a zsidóság szelleme miképpen járja át és miképpen hamisítja meg a magyar érzést, a magyar szellemet, a magyar kultúrát, és nem azért, hogy a kegyeteknek a kultúrája vagy szelleme rossz. Én most ettől elvonatkoztatom.”¹ Mindezek tehetik jogossá Prohászka életművének azt a kritikáját, mely szerint „[é]pp hangos militarizmusa, a kultúrharc jelszavai zárják be a »modern katolicizmus« archívumába s teszik a jelen kérdéseivel szemben válaszképtelenné a társadalom és a kultúra kritikáját Prohászka Ottokár életművében”.² S még inkább igaz ez Bangha Béla „agresszív katolicizmusára” is, amelyet a „világhódító egyház” eszményére alapozott.³

Prohászka szerepének középpontba állítása tehát indokolt, mivel a szöveggyűjteményben olvasható irodalomkritikákat tudományos igénnyel ő alapozta meg a műveiben. A modernségnek és ebből következően a katolicizmus modernizálásának prohászkai koncepciója azonban a történelmi változásokat „sajátos” módon fogta fel, s ez szervesen beépült a korabeli katolikus irodalomkritika szemléletmódjába is. Az értelmezés háttérében olyan történelemfelfogás áll, amely szerint az elsődleges történelemalakító tényező az eszmék változása. Prohászka írásaiból körvonalazható az az eszménység, amely a megújuló katolicizmus számára – megtartva az örök, időtlen igazságok megkérdőjelezhetetlenségét – a modern dekadenciával vívott harcában a biztos győzelmet volt

¹ A Nemzetgyűlés 103. ülése 1920. évi szept. hó 16-án, csütörtökön. *Nemzetgyűlési Napló, 1920–1921.* V. k. 348.

² MÁRTONFFY Marcell: Katolikus historizmus és apokrif magánbeszéd. Teológiai törésvonal Pilinszky prózájában. *Irodalomtörténet*, 2007/1. 78.

³ A Prohászka-életmű értelmezésének van egy másik, igen termékeny vonulata is, amely Szabó Ferenc S. J. és a vezetésével működő Prohászka-kutatócsoport tevékenységéhez köthető. Munkájuk célja és eredménye kiemelni a fehérvári püspök életművének előre mutató elemeit. Rónay László értékelése az övékkel rokon.

hivatott szavatolni. Ez más szóval az emberi történelem olyan célra irányultságát jelenti, amelynek tükrében az egyes morális válságkorszakok csak időlegesnek, tehát az egyetemes *telosz* szempontjából, pontosabban vele szemben lényegtelennek tűnnek. Ezért lehetséges, hogy Prohászka, szemben Andor Józseffel (*Kultúránk válsága* – 396–410.), a *Nyugat* irodalmát sem látja olyan negatív jelenségnek, ami miatt a kultúra válságáról kellene beszélni: „Egy-két dekadens ember nem jelenti a magyar kultúra válságát, hanem legföljebb a saját irányzatának csődjét. A magyar kultúra bizonyára nem megy tönkre néhány eszménytagadó, blazírt ember miatt. Annál kevésbé megy tönkre, minél kevésbé tudnak más kultúrát állítani a helyébe.” (245.)

Különválik tehát a modernség tartalmi és formai oldala. Tartalmi oldalon a modernség Prohászka értelmezésében morális válságot, dekadenciát, az isteni realitástól való elszakadást jelent, amelyből az egyedüli kiút az isteni törvények által megalapozott keresztény erkölcsiség. Az erre a szemléletmódra alapozott irodalomkritika azonban a modern irodalomban is csak erkölcsi válságot, „beteg tartalmat” (Harsányi Lajos: *Az új költészet és etikája* – 293–296.) vagy aberrációt (Pintér Károly: *Újabb elbeszélő irodalmunk* – 164.) volt képes érzékelni. A kortárs világirodalmi irányzatok befogadása (például Prohászka *Diadalmas világnézetében*) és a hazai századfordulós novellisztika egyébként gyér katolikus recepciója arra is rávilágít, hogy a konzervatív-katolikus kritika nyelvének szókészlete lényegében már a *Nyugat* indulása és a *Holnap*-antológia megjelenése előtt kész volt az új irodalmi tapasztalok befogadására, pontosabban: a befogadás kudarcára. Az erkölcsi és irodalmi válságként megélt modernségből a kiutat a katolikus szellemiség és erkölcsiség térhódítása, a katolikus irodalom felvirágzása mutathatta meg. Harsányi Lajos írja: „Nos, az ébredő katolikus szellem, mely az idők minden produktumát föl tudta használni, cserélje ki ezt a beteg tartalmat, s a csillogó köntösbe öltöztesse bele a katolicizmus örökké egészséges, győzelmes, tiszta eszméit. S olyan modern, szimbolikus katolikus költészetünk lesz, milyenről ezelőtt tíz évvel még csak nem is álmodhattunk.” (Harsányi Lajos: *Az új költészet és etikája* – 296.) A konzervatív-katolikus irodalomértés is az eszmék tükrözését tartja elsődlegesen fontosnak, és nem zárja ki a társadalmi viszonyok művészetalakító szerepét sem, noha ez elsősorban egyfajta ideális realizmust jelent a naturalizmus ábrázolásmódjával szemben.

Más a viszonya a korabeli katolicizmusnak a modernség felszínen érzékelhető jelenségeihez. Formailag a modernség újfajta beszédmódot, a kultúrharc új eszköztárát jelenti, amelynek elsajátítása a győzelem elen-

gedhetetlen feltétele (szerencsés esetben persze nem az idők végén, hanem a közeli jövőben). Ennek irodalomkritikai vetülete az a pozitív értékítélet, amely több korabeli katolikus kritikában is elismeréssel szól a modern magyar líra verstechnikai újításairól, nyelvi gazdagságáról: „Feltétlen dicsérettel kell adóznunk a modern líra költői dikciójáért és verstechnikájáért. (...) [O]ly szépséget fedeztek föl nyelvünkben, annak zenei és festői hatását annyira kiaknázták, hogy költészetük e szempontból valóban fordulót jelent.” (Tordai Ányos: *A modern magyar líra*. 287–288.) Illetve: „Rég nem gazdagodott a magyar költői nyelv annyi új fordulattal, jelzővel, kép- és gondolatbeli összefüggéssel, a verselési technika pedig annyi ritmus lendülettel, mint Ady Endre, de különösen Babits Mihály pár évi működése révén.” (Nagy József: *Újabb magyar költők*. 291.)

Lényeges megfigyelése továbbá Rónay Lászlónak, hogy az irodalmi modernség kialakulása, a rá adott korabeli katolikus válaszok elválaszthatatlanok a sajtó kiegyezés utáni gyors fejlődésétől. A magyarországi katolikus sajtó kibontakozásának azonban nemcsak a hazai kontextusát érdemes kiemelni, hanem azt a tágabb egyháztörténeti összefüggérendszer is, amely a katolikus egyház 19. század második felében zajló modernizálódási kísérleteihez, illetve részben a kísérletek kudarcához vezetett. Az újkor hajnalától fogva a teológia marginalizálódásával együtt az élet és a nyugati gondolkodás minden területén végbemenő szekularizáció kihívásaira a katolikus egyház csak igen megkésve tudott választ adni. Mert noha az egyén autonómiájának gondolata – mint a modernség egyik alaptézise – nem szükségszerűen zárja ki a transzcendensre irányuló kérdései lehetőségeket, mégis a 19. század végéig kellett várni, hogy a katolicizmus – kihasználva a modernségen belül a század közepén meginduló új diskurzust – kísérletet tegyen saját világi küldetésének újraértelmezésére. Azt azonban, hogy a katolikus gondolkodás képes legyen a párbeszédre saját korával, ekkor még számtalan belső tényező korlátozta. Mindenekelőtt a francia forradalom és az ipari forradalom utáni társadalmi és politikai változásokra adott negatív válaszok, és általában a modernség szellemi horizontváltásaival ellentétes tényezők megerősítése, mint például a pápai autoritás dogmatikus hangsúlyozása, mely a demokratikus igényekkel szemben az egyházi hierarchia tekintélyelvű alapjait erősítette; majd a neotomista filozófia primátusának megszilárdítása a teológiában, a 20. század elején pedig a modernizmus elítélése.

A teológiatörténetben a modernizmus annak a századfordulón kialakuló teológiai irányzatnak az összefoglaló neve, amely a modernség szellemi kihívásaira és az egyház megváltozott helyzetére reagálva dolgozta ki a maga tételeit, kísérletet téve a katolikus tanítás és az újkori tudo-

mányosság összeegyeztetésére. A katolikus gondolkodás és – közvetve – a katolikus irodalom szempontjából sem lényegtelen a tanítóhivatal elitélő állásfoglalása a modernista szerzőkkel szemben. Ez többek között a teológiai vizsgálódás hátterébe szorított olyan kérdéseket, mint kinyilatkoztatott igazság és történelmi tapasztalat viszonya,⁴ s erre hivatkozva például Prohászka Ottokár több művét is indexre tették. Egyidejűleg azonban egy másik folyamat is elindult, amely egyrészt az egyház szervezeti megújítására, másrészt a politikai és a közéletben a modern eszközök elsajátítására irányult. Mindezt nevezhetjük Hermann J. Pottmeyer nyomán „pragmatikusan korlátozott modernizmusnak”, vagy Urs Altermatt szavaival élve „modern eszközökkel megvalósított antimodernizmusnak” is, hiszen „[c]éljait tekintve a társadalmi és politikai katolicizmus egyértelműen antimodernista volt, de modern eszközökre, egyesületekre, pártokra, újságokra volt szüksége ahhoz, hogy antimodernista céljait megvalósíthassa”.⁵

Mindez két lényeges konklúzió levonását teszi szükségessé a vizsgált korszak magyarországi katolicizmusára vonatkozóan is. Az egyik, hogy a kötetben említett szerzők – mindenekelőtt Prohászka Ottokár – ebben az egyháztörténeti kontextusban modern (ha nem is modernista) szerzőknek tekinthetők, s a magyarországi katolikus egyház modernizálásának kísérlete időben és eszközkészletét tekintve egyaránt szinkronban van a világegyház korabeli törekvéseivel. Ha viszont tágabb szellemi kontextusban – adott esetben az irodalom felől – vizsgáljuk a jelenséget, akkor azt látjuk, hogy a katolicizmus, amely a reevangelizáció korszakában a sajtót és azon belül az irodalmat talán a leghatásosabb eszköznek tartotta, s akként is alkalmazta, nemcsak hogy nem tudott, de nem is akart megfelelni az irodalom autonómia-igényének.

Rónay László érdeme, hogy a szövegek válogatásakor és a bevezető tanulmányban különféle szempontokat és motivációkat figyelembe véve értékel, de nem kíván idealizált képet festeni a korabeli katolicizmusról, meghatározó képviselőiről és irodalomszemléletéről. Pontosan megjelöli azokat a tényezőket, szemléletbeli korlátokat, amelyek eleve megakadályozzák, hogy valóban modern katolikus irodalomszemléletről beszélhessünk. Rávilágít azonban azokra a területekre is, amelyeket a mai kutatónak is érdemes vizsgálnia. Az egyik az 1909-ben hetilapként induló *Élet*, a másik pedig a pályakezdő Sik Sándor irodalmi tár-

⁴ Vö. Mariano DELGADO: Elhúzódnó búcsú a kereszténység középkori formájától, avagy a katolicizmus nehézségei a modernséggel. Ford.: SCHEIN Gábor. *Pannonhalmi Szemle*, 2004/1. 46.

⁵ Uo. 42.

gyú írásai, kritikái. A modern irodalmat képviselő *Nyugattal* és *Holnappal* szemben induló *Élet* jelentőségét az adja, hogy 1914-ig a nyugatos és holnapos szerzők jelentős része publikált a lapban. Meghatározó, szervező szerepe közülük Kosztolányinak volt, de mellette igen aktívan tevékenykedett Halasi Andor és Kárpáti Aurél is. Dramaturgiai és színháztörténeti írásokat közöltek Hevesi Sándortól, rendszeresen jelent meg költeménye a lapban Juhász Gyulának, novellája Krúdynak és Csáth Gézának, valamint – ami már a szigorúan vett felekezeti kereteken is túlmutat – az 1910-es évfolyam első felében folytatásokban itt jelent meg Móricz Zsigmond *Harmatos rózsza* című regénye is. Az említeteken kívül több-kevesebb rendszerességgel megjelent a lapban többek között Cholnoky Viktor, Dutka Ákos, Karinthy Frigyes, Lányi Viktor, Lányi Sarolta, Oláh Gábor, Somlyó Zoltán, Tóth Árpád, Fülep Lajos, Balázs Béla és Kassák Lajos. Ez az impozáns névsor alátámasztja a bevezető tanulmány méltatását a felelős szerkesztőnek, Andor Józsefnek az új irodalmi jelenségek befogadására nyitott szemléletéről. Csakhogy a folyóirat eddig részleteiben ki nem kutató története jó néhány kérdést és kételyt is felvet ezzel kapcsolatban. Elég csak beleolvasni Kosztolányi leveleibe, vagy eltöprengeni azon, hogy Babits miért nem publikált az *Élet*ben. Az *Isteni színjáték* fordításának részlete is akkor jelent meg a lapban, amikor a szerkesztést Izsóf Alajos és Pethő Sándor végezte. De feltehetjük azt a kérdést is, hogy 1914-ben, az első világháború kirobbanásakor, az *Élet* fiatal modernjei miért vonultak ki testületileg a lapból. S ami a legfontosabb: miért nem tudott az Andor József szerkesztette lap minden törekvése ellenére sem modern katolikus irodalmat létrehozni ebben az időszakban? Külön tanulmányt igényelne a kérdések megválaszolása, annyi azonban sejthető, hogy az *Élet* esetében is a modernség ki nem teljesedett kalandjáról lehet csupán szó.

A szöveggyűjteményből mindenesetre világossá válik, hogy Sík Sándor kritikáiban már ekkor olyan nyitott irodalomszemlélet érvényesült, amely előre jelezte a katolikus irodalom fogalmának a húszas évek végétől formálódó átértelmezését. Sík 1935-ös *Egyetemesség és forma* című tanulmányát,⁶ melyben teoretikus alapossággal vállalkozott a katolikus irodalom fogalmának kifejtésére, részben az Illyés által 1933-ban elindított „katolikus költészet”-vita, részben pedig az ennek nyomán felerősödő önmeghatározási igény motiválta. Sík érvelése ezért kettős irányultságú: egyrészt válaszolni akar Illyés és Babits kritikájára, másrészt viszont

⁶ Sík Sándor: A katolikus irodalom problémájához. Egyetemesség és forma, *Vigília*, 1935/2. 9–30.

meg kívánja újítani a magyar katolicizmus irodalmi szemléletmódját. Mindezt oly módon teszi, hogy Prohászkaival és az első világháború előtti katolikus kritikával szakítva a művészet és az alkotó egyéniség autonómiájára épülő irodalomszemlélet alapjain fejt ki gondolatmenetét. Ennek révén egy korszerű katolicizmusértelmezés mellett, a katolikus irodalom fogalmát lényegében felszabadítja a korábbi felekezeti jellegű meghatározás alól.

Sík Sándor „katolikus irodalom”-koncepciójának teljes kontextusát azonban csak egy olyan szöveggyűjtemény mutathatná be, amely tartalmazza a katolikus irodalomszemlélet két világháború közötti korszakának tanulmányait, kritikáit, és a mai nézőpontból több értékes írást tud felmutatni Sík előbb említett tanulmányán kívül is. Rónay László 2007-ben megjelent kötete mindezekkel együtt is rendkívül fontos nemcsak a jelenkori katolikus gondolkodás önértelmezése szempontjából, hanem a kritikátörténet számára is, hisz jól kiválasztott írásai és a lényeges kérdésekre rávilágító bevezető tanulmány segítségével a korábbinál jobban érthetővé teszi a magyarországi irodalmi modernség kibontakozásának korabeli összefüggéseit.

Szénási Zoltán

A Baumgarten Alapítvány dokumentumai*

A Baumgarten Ferenc Irodalmi Alapítvány bő két évtizedes működését mutatja be az a közel 1500 dokumentum, amely a téma legszakavatottabb ismerője, Téglás János válogatásában és szöveggondozásában, öt vaskos kötetben került az olvasóközönség elé. Az eddig kéziratárakban, magánszemélyeknél és folyóiratokban fellelhető magánjellegű és hivatalos levelek, ünnepi beszédek, meghívók, jegyzőkönyvek, határozatok és újságcikkek egyrészt számos kérdést tisztáznak, megmerevedett tévhiteket oszlatnak szét, másrészt összefoglalják és igen részletesen ismertetik az alapítvány történetét. Azét az alapítványét, amely a 20. századi Magyarország legjelentősebb alternatív díját biztosította. És amelynek tevékenységét már kezdettől fogva kétkedve figyelte az íróársadalom és a politikai pártok nézeteit tolmácsoló sajtó. A támadások középpont-

* TÉGLÁS János (szerk.): *A Baumgarten Alapítvány. Dokumentumok 1917–1941. I–III.; Dokumentumok 1941–1951. IV–V.* Argumentum Kiadó–ELTE BTK Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Budapest, 2003., 2007. 644, 604, 445, 321, 392 p. (Babits Könyvtár, 8–12.)

jában elsősorban az alapítvány irodalmi kurátora, Babits Mihály állt, akit az alapítványtevő Baumgarten Ferenc jelölt erre a tisztségre. Az újságcikkeket és a különböző magánemberek leveleit végigolvasva úgy tűnik, vagy nem ismerték az Alapító oklevél teljes szövegét, vagy eltérően értelmezték annak passzusait. Babits legkorábbi nyilatkozataiból kiolvasható, milyen központi elvek mentén gondolta el a díjak és jutalmak megítélését. 1927 elején, amikor először nyilatkozott az alakuló alapítványról, a végrendelet következő részét emelte ki: „Oly komoly törekvésű magyar írók hathatós támogatása, akik csakis eszményi célokat szolgálnak és így személyes előnyök kedvéért megalkuvást nem ismervén, anyagiakban szükségét szenvednek.”¹ Még ki sem osztották az első díjakat, már az a hipotézis kapott szárnyra, hogy „azok az írók kerülnek elsősorban számításba, akik *szem előtt vannak*”, vagyis a *Nyugat*ban publikáló írók, hiszen a „véleményező bizottság javarészt a *Nyugat* köré csoportosult írókból állt”.² A klikkesedés vádja egyébként Babits kurátorsága alatt mindvégig visszatért a sajtóban és a díjra pályázó írók leveleiben. A díjazottak listája cáfolatul szolgál: egy részük a *Nyugat* írói közül került ki (Juhász Gyula, Gellért Oszkár, Karinthy Frigyes, Szerb Antal), mások nem vagy nagyon ritkán publikáltak a folyóiratban (Kós Károly, Nagy Lajos, Ortutay Gyula, Reményik Sándor), és voltak olyan fiatalok is, akiket a Baumgarten-díj indított el az írói pályán (Illyés Gyula, Rónay György, Szabó Lőrinc, Tamási Áron, Weöres Sándor).³ A kuratórium és a tanácsadó testület, amikor a döntéseit meghozta, csakis a bizalomra és a szakmai alapokon nyugvó értékítéletére támaszkodhatott. A hagyományoktól eltérően nem utólag jutalmaztak egy-egy kiemelkedő művet, hanem kvázi „megelőlegezték” azt, ezáltal kellő anyagi háttérrel biztosítottak a nyugodt alkotómunkához.

Noha a döntéseket esztétikai szempontok alapján hozták, a politikai oldalak pártossággal vádolták az alapítvány döntéshozóit. A támadásokat rendszerint Babits hárította el, ő egy személyben vállalta a felelősséget mások helyett is. „Nincs jobboldali író, nincs baloldali: csak magyar író van! [...] Az író világnézete ott van műveiben, fenntartás és elhallgatás nélkül”⁴ – ami viszont mentes a politikától. A Baumgarten

¹ I. k. 122.

² Uo. 450.

³ Basch Lóránt a következőket mondta 1946-ban az alapítvány irányultságáról: „Az első díjkiosztások után nyilvánvaló lett, hogy az alapítvány a hivatalos irodalommal szemben állva, a régi Nyugat körül csoportosult gárda irodalmi vonalából indult ki, és ezt az irányt támogatta. De ugyanakkor már látható volt az is, hogy nem áll meg itt, hanem előkészíti egy más irányú új nemzedék kialakulását.” (IV. k. 202.)

⁴ I. k. 626.

Alapítvány mindvégig igyekezett távol tartani a politikumot az irodalmi kérdésektől;⁵ Babits halála után a kiegyenlítő szerepet Basch Lóránt – az alapítvány gazdasági és jogi kurátora – töltötte be. Meggyőződéssel vallotta, hogy az alapítvány az „erkölcsi szigorából”, „pártatlanságából” és „tisztá humanizmusából” adódó „belső hatóerejének” köszönhetette fennmaradását.⁶ Legfontosabb céljaik között szerepelt az egységes magyar irodalom európai szintű elismertségének a kivívása is. Babits a szakmai szigorra alapozott szelektálást látta célravezetőnek, a közvéleményt (közízlést) nem tartotta mérvadónak, és az írók támogatásának széles körű kiterjesztését sem helyeselte, hiszen „az igazi írók mindig kisebbségben vannak a rutinos törtetők és dilettáns álírók közt”.⁷ Babits ezért volt kénytelen egyes esetekben figyelmen kívül hagyni a tanácsadó testület javaslatait. A testületi üléseken készült jegyzőkönyvek egyértelműen megcáfolják azt a tévhitet, miszerint Babits önhatalmúlag döntött a díjazottak személyéről (bár megtehetette volna, Baumgarten végrendelkezése szerint). Többször előfordult, hogy elállt a jelöltje mellől, mert a testület tagjai leszavazták; másrészt egy-egy díjazást több tanácskozás előzött meg. Babits számára becsületbeli ügy volt a kollégái és pályatársai véleményének a kikérése és megfontolása. Utódja, Schöpflin Aladár az ő példáját követve igyekezett koordinálni az alapítvány munkáját, mert – ahogy 1942-es ünnepi beszédében mondta – „ő [Babitsot] *soha nem vezette más, mint a magyar irodalom érdeke*”.⁸

A dokumentumgyűjtemény fényt derít – többek közt – József Attila díjazásának történetére. Németh László a *Nyugat* 1929. december 1-i számában egy lesújtó kritikát közölt a *Nincsen apám, se anyám* című kötetéről. József Attila Babitsra haragudott meg, amiért jóváhagyta a kritika megjelenését, erre válaszul – barátai ösztönzésére – megírta a *Tárgyi kritikai tanulmányt*, amelyben Babits *Az Istenek halnak, az Ember él* című kötetét „bántóan rossz versek kötegének” bélyegezte. A sajtó úgy vélte, hogy az ifjú költőtől a sértett Babits bosszúból tagadja meg a díjat.

⁵ Schöpflin Aladár Babits és a *Nyugat* védelmében a következőképpen fogalmazta meg a véleményét ebben a kérdésben: „Babits az apolitikus típusból való, ami nem azt jelenti, hogy nincsenek nézetei politikai dolgokban, hanem hogy irtózik a politikába való beleegyezésnek még a látszatától is, nézeteit nem akarja beilleszteni semmiféle párt-dogmatikába és nem akar, nem is tud a kultúra dolgaiban politikumot látni. Ez bőszerű ellene a politika megátalkodottjait egészen a személyi integritása elleni támadásig. Érzik benne az önmaguk ellentétét, és pedig magasabb rendű ellentétét, s ezt nem tudják megbocsátani. [...] Mi csak az értelem és becsület fegyvereivel tudunk harcolni s csak olyan ellenfelekkel, akik erre méltók.” (II. k. 155., 157.)

⁶ IV. k. 204–205.

⁷ III. k. 9.

⁸ IV. k. 33.

József Attila 1933 elején levélben segélyért folyamodott Babitshoz, 300 pengőt azonnal megítéltek neki, még ez év végén újabb 400 pengőt kapott. Az 1934-es *Medvetánc* megjelenése után már időszerűnek érezték a költő jutalmazását. Basch visszaemlékezéséből tudható, hogy az 1935-ös évre Babits a fiatal költők közül Fenyő Lászlónak szánta az 1000 pengős évdíjat. Az 1934 karácsonyát megelőző tanácskozáson Kosztolányi József Attilát javasolta helyette, Basch is őt támogatta. A testület tagjai nagy többséggel meg is szavazták, Babits pedig szó nélkül jóváhagyta a döntést. Az 1935. december 2-án tartott tanácskozáson Babits és Basch az előző év két fiatal jutalmazottját díjra terjesztette fel. Ekkor még nem tudták, hogy a *Reggel* november 25-i számában megjelent József Attila *Én nem tudtam* című verse „Babits Mihálynak hódolattal” ajánlással. December 15-én Babits a következőket mondta Baschnak: „Úgy érzem, éppen most nem adhatom ki a díjat József Attilának. Bizonyítékot szolgáltatnék önmagam ellen azok számára, akik állítják, hogy csak annak adok díjat, aki hódol nekem. [...] Jutalmat adhatok, azt már tavaly is megkapta. Erre nem mondhatják, hogy a hódolat fejében kapta tőlem.”⁹ Babits személyesen beszélt József Attilával, és szóban megelőlegezte neki a jövő évi díjat. Az 1937-es díjra azonban senki sem jelölte, a két kurátor ugyan megszavaztatta a tanácsadó testületet 1936 decemberében, de három szavazattal elutasították a jelöltjüket. József Attilát lesújtotta a hír. 1937 végén a tanácsadó testület 3 tagja javasolta évdíjra, november végén meg is állapították neki a 3000 pengős díjat. Ezt sajnos már nem vehette át. Szántó Judit még ősszel megüzente József Attila nővérének Babits ígéretét a díjra, erről biztosan tudott a költő. A halott családja a díj összegének a negyedét temetési segélyként kapta meg, a többit az alapítvány segélyalapjához csatolták. József Attila halála után azonnal megkezdődött a sajtóban Babits tetemrehívása.

A Baumgarten Alapítvány fennmaradásáért 1945 után valóságos küzdelmet kellett folytatni. 1950-ben a Révai József vezette Népművelési Minisztérium az 1949. évi 2. számú törvényerejű rendelet alapján felszámolta az alapítványt, az összes ingó és ingatlan vagyonát államosította.¹⁰ Baumgarten Artúr az 1990-es évek elején kísérletet tett az alapítvány vagyonának a visszaszerzésére, de indítványát elutasították.

Majoros Györgyi

⁹ II. k. 576.

¹⁰ Erről lásd TÉGLÁS János: A Baumgarten Alapítvány végnapjai. A vétőtől a megszüntetésig. *Múltunk*, 2006/1. 231–258.